

3. Образно-символічна репрезентація українськості у творчості Тараса Шевченка

Ніна Авер'янова

Образотворчість Тараса Шевченка як вияв національного відродження українців

Показано, що твори образотворчого мистецтва Тараса Шевченка стверджували національну і культурну самобутність українців.

It is shown, that the creative works of Taras Shevchenko strengthened national and cultural originality of Ukrainians.

Кожний період історії залишає наступним поколінням зразки образотворчого мистецтва, що чітко фіксують суспільні, національні, духовні та естетичні проблеми епохи. Такими творами, безперечно, є полотна й офорти Тараса Шевченка, які втілили ідеї духовного і національного пробудження свого часу, яскраво відобразили специфіку й своєрідність буття українського народу. Твори митця, як образотворчі, так і поетичні, донині вражають сучасників своїм глибоким духовним змістом. «У Шевченка – унікальне поєднання народного генія з генієм індивідуальним, точніше: його особистість, увібравши в себе поетичний світ українського народу, творила цей світ далі вже на рівні самобудування і самоздійснення власної геніальної особистості» [2, с. 141].

З раннього дитинства Тарас Шевченко ріс у середовищі, де переказували легенди про Коліївщину, співали пісні про козаччину і гетьманів, про їхні переможні воєнні походи, прославляючи минуле українського люду. Атмосфера волелюбності й героїзму України відображалася вже у перших творах образотворчості Тараса Шевченка. Так, у роботах «Смерть Олега, князя Древлянського» (1836 р.), «Смерть Богдана Хмельницького» (1836–1837 рр.), «Козацький бенкет» (1838 р.) художник звернувся до знаменних історичних подій в житті України та до образу видатної особистості Богдана Хмельницького. Не дивлячись на те, що в зазначених творах Тарас Шевченко, найперше, намагався якомога точніше передати деталі архітектури, етнографічні елементи костюмів і побут епохи, тематика цих робіт вказує на культурні цінності молодого митця, на його світобачення – глибоко національне, яке було виявом його власних думок і почуттів.

Звичайно, новим етапом у житті Тараса Шевченка стало його звільнення з кріпацтва (22 квітня 1838 р.), що відкривало широкі перспективи й можливості для розвитку таланту молодого митця. Він вступив до Петербурзької академії мистецтв, став учнем Карла Брюллова, автора багатьох портретів видатних діячів свого часу та полотен на історичну тематику. Тарас Шевченко, перебуваючи в академії, ґрунтовно вивчав акварельний і олійний живопис, рисунок, техніку

гравірування на металі. Водночас він формувався і як митець з високим рівнем художньо-естетичних смаків і мистецько-стилістичних уподобань, як художник, який розуміє ціннісний сенс буття, який і переживає, і співпереживає своїм співвітчизникам. Суттєво те, що в роки навчання в академії мистецтв Тарас Шевченко створив ілюстрації до поважних на той час видань Миколи Полевого, російського письменника, драматурга та мистецького критика – «Історія графа Суворова-Римнікського» (книга включала портрет графа Суворова та близько 100 гравюр, виконаних французьким художником Коцебу, Жуковським і Шевченком – 32 ілюстрації) [6], «Російські полководці» (12 портретів авторства Шевченка); створив композиції до повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба», поеми Олександра Пушкіна «Полтава», що засвідчує високий професійний рівень митця.

Вважаючи себе учнем Карла Брюллова, Шевченко поступово відходив від академізму, який спрямовував майбутніх художників лише на біблійну і міфологічну тематику, на зображення моделей за античними зразками. Він торував свій шлях у мистецтві, тому поряд з академічними роботами, з їхньою театральністю композицій та умовністю моделювання, Тарас Шевченко писав картини з відтворенням побуту і звичаїв українців: «Циганка-ворожка», «Селянська родина», «На пасіці». Така тематика, взята з життя українських селян, показувала специфіку і самобутність культури України. Через ці сюжети, зміст яких втілював духовний зв'язок українців з рідною землею, були відтворені архетипи національної культури. А олійне полотно «Катерина» (1842 р.), хоча й було виконане в межах академічних прийомів, відрізнялося ідейним спрямуванням та засобами символічної образності, характерними для українського образотворчого фольклору. В ньому, як відомо, Тарас Шевченко майстерно відтворив горе української дівчини, яку покинув її коханий, гусар з Московщини. «Катерина» переповнена символічно значущими деталями, вона не ілюструвала однойменну поему митця, а доповнювала її. В цій картині Тарас Шевченко в образі Катерини-покритки відобразив соціальний та національний стан України, висловив протест проти несправедливості та

національного гніту українців. Поставлені художником проблеми у полотні «Катерина» продовжували відображатися у подальших творах Шевченка як в образотворчому мистецтві, так і в поезії. Митець створив цілу низку неперевершених жіночих образів, які ототожнювалися з тяжким положенням України та безправним становищем селянства.

Маючи велику тугу за Батьківщиною Шевченко в 1843 р. на короткий термін приїхав в Україну, де виконував начерки з натури, ескізи до власних поетичних творів; збирав народні пісні й прислів'я. Під впливом побаченого й почутого митець, втілюючи свої думки про показ специфіки української культури, вирішив створити серію робіт «Живописна Україна». В планах художника була мета змалювати колоритну, яскраву, ліричну й різноманітну природу України, показати її героїчне минуле, своєрідність побуту й традицій. Проявляючи художню сміливість, Шевченко цей задум забажав виконати в техніці офорту, яка в Петербурзькій академії мистецтв була зовсім непопулярною. Щиро переймаючись роботою і вболіваючи за її результат художник в листі до Миколи Цертелєва писав: «Якби мені Бог поміг докінчить те, що я тепер зачав [«Живописна Україна»], то тоді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене, мізерного» [8, с. 225]. Однак вийшло лише 6 аркушів «Живописної України»: «Дари в Чигирині 1649 року», «Судня рада», «Старости», «Казка», «У Києві», «Видубицький монастир у Києві». Володимир Овсійчук підкреслює, що «Шість офортів першого випуску «Живописної України» становили унікальну за художнім вирішенням і невідомим для попереднього мистецтва змістом серію, якою благородно завершиться духовний зв'язок з традицією, з історією, літературою. Поезією у Тараса просякло усе: портрети, красвиди, в чому й процвітала, розкріпачена від класицизму, його яскрава індивідуальність» [5, с. 420].

Звернення Тараса Шевченка в «Живописній Україні» до історії, побуту, традицій України, до постаті Богдана Хмельницького важко переоцінити, адже воно мало ідейно-патріотичне спрямування, що мало важливе значення для всього українства. Ця серія робіт засвідчувала, що українська культура вижила, існує й не згасає в найтяжчі часи. Тарас Шевченко зображав славне минуле України не тільки як предмет гордості й захоплення, а, найперше, козаччина й гетьманство в Шевченка поставали репрезентантами України й українців з ідеями свободи і національних ідеалів. Подаючи в таких аспектах козацтво, яке для нього слава, сила і воля, Шевченко прагнув відродити потребу у змаганні за своє майбутнє, вільне й незалежне. Проте особистість Богдана Хмельницького, до якої художник звертався неодноразово в своїй творчості, Тарас Шевченко розглядав двояко: Хмельницький – це і талановитий полководець, і борець за волю України, але водночас і гетьман, який угодою з Росією «занапастив еси вбогу сироту Украйну! ...Отаке-то, Зіновію, Олексіїв друже!

Ти все оддав приятелям, а їм і байдуже» [7, с. 247]. Тому тепер Україна змушена розраховуватися за ті далекі часи, за те, що не втримала здобутки Визвольної війни 1648–1654 рр., за Переяславську угоду. І сучасне становище українства для Шевченка видавалося набагато складнішим і жорстокішим, ніж у минулі роки, що породжувало антиколонізаторські, антикріпацькі та антицаристські політичні погляди молодого художника і поета.

Слід зазначити, що «Живописна Україна» навіть після смерті Тараса Шевченка продовжувала свій шлях популяризатора української культури й мистецтва. Так, Лев Жемчужников, український і російський художник, стверджуючи неповторність і естетичну цінність українського мистецтва, видавав альбом офортів «Живописна Україна» (як додаток до журналу «Основа»). На сторінках альбому Лев Жемчужников, як послідовник Тараса Шевченка, у візуальних образах передавав сьогодення та минуле України, її історичні віхи, побут, традиції та природу; змальовував козаків, чумаків, бандуристів, кобзарів, селян, унаочнюючи національний колорит українців. Тобто у подальшому «Живописна Україна», започаткована Тарасом Шевченком, відображала соціально-художні ідеали та соціальні потреби українства, спрямовувала їх на нові мистецькі цінності, формувала духовні потреби суспільства.

Отримавши звання вільного художника (у березні 1845 р.) Тарас Шевченко знову прибув в Україну. Як співробітник Київської археографічної комісії митець замальовував історико-архітектурні пам'ятки Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Волині – акварелі «Воздвиженський монастир у Полтаві», «Будинок І. П. Котляревського у Полтаві», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Чигирин з Суботівського шляху», «Костел Св. Олександра у Києві», «Аскольдова могила» та ін. Тарас Шевченко з професійним завзяттям відтворював пам'ятки старої української архітектури – гордість і пам'ять України, детально, з найменшими дрібницями, передавав неповторність кам'яних і дерев'яних споруд. В одних акварельних роботах йому вдалося відобразити міць і велич будівель («Почаївська лавра з півдня», «У соборі Почаївської лаври», «Костел Св. Олександра у Києві»), а в інших – сум і жаль («Богданові руїни в Суботові», «Чигирин з Суботівського шляху»). Дмитро Антонович стверджує, що «якби не рисунок Шевченка, ми б так і не знали, як виглядала Богданова церква... Історично-мистецьке значення цього рисунку таке велике, що воно навіть перевищує чисто мистецькі досягнення цього акварельного рисунку» [1, с. 136]. Водночас молодий художник писав і портрети на замовлення: портрети Т. Катеринич, А. Лизогуба, І. Лизогуба, Й. Рудзинського, княгині Кейкуатової та ін. Виконував зарисовки українських пейзажів, які у Шевченка різняться ніжністю і легкістю, витонченим колоритом і точністю зображення.

Тарас Шевченко у своїх творах образотворчого мистецтва втілював не лише художній задум, а й утверджував свою громадянську та світоглядну позицію щодо суспільства. В його творчості безсумнівно визначилося намагання довести, що українці відзначаються духовним багатством, специфічним колоритом та оригінальністю. Для себе митець, на відміну від багатьох своїх колег, чітко усвідомив, що він українець, тому – український художник.

Як відомо, подальша доля Тараса Шевченка трагічна, його заарештували в справі Кирило-Мефодіївського братства – політичної організації, члени якої вперше намагалися пояснити окремішність історичного шляху українського народу, показати його самобутність і пропагували ідеї національного та соціального визволення. Оскільки Тарас Шевченко був родом із селян-кріпаків, самої обездоленої верстви населення, то зрозуміло, що він ненавидів соціальну і національну залежність, які несла Російська імперія, про що художник висловлювався на зібраннях братства та у своїх мистецьких творах. Тараса Шевченка як рядового солдата було заслано до Казахстану, при цьому йому не дозволялося ні писати, ні малювати. Проте й тут, в тяжких умовах неволі, митець зумів створити більше сотні рисунків і акварелей – пейзажі, портрети, сцени з мандрівного життя експедиції та місцевого населення («Укріплення Раїм», «Пожежа в степу», «Крутий берег Аральського моря», «Біля вогню», «Форт Кара-Бутак», «Новопетрівське укріплення з моря», «Сад біля Новопетрівського укріплення», «Портрет Агати Ускової» та ін.).

Слід зазначити, що упродовж довгого часу відбувалися спроби трактувати Тараса Шевченка як запеклого атеїста, опираючись на його певні вислови, викладені у творах. Адже у поетичних рядках митця досить часто звучали ноти розпачу-звернення до Бога – чи бачить той горе й страждання українського люду, несправедливість у суспільстві. Проте Тарас Шевченко був релігійною людиною, він щиро вірив у Бога, у його справедливість і безмежну любов, вірив у досягнення гармонії і краси в світі. Свідченням цього постала низка робіт художника на біблійну тематику («Св. Себастьян», «Благословення дітей», «Самарянка»), які він створив у роки солдатчини.

Мистецькі роботи Тараса Шевченка, виконані в період заслання, стали вагомим внеском у культурну спадщину як України, так і Казахстану.

Після звільнення з заслання Тарас Шевченко знову взявся до роботи, він прагнув бути корисним для всього суспільства. Художник бажав займатися графікою, а саме гравюрою, адже, на його думку, це найбільш доступний для всіх верст населення вид образотворчого мистецтва та найбільш потрібний. «Із усіх мистецтв мені тепер найбільше подобається гравюра. І не без основи. Бути хорошим гравером – означає бути розповсюджувачем прекрасного та повчального в суспільстві... Означає бути корисним людям і угодним Богу. Прекрасне і благородне

покликання гравера. Скільки б мистецьких творів, доступних лише багатим, зберігалось би в непривітних галереях без твого чудотворного різця? Божественний твір гравера!» [8, с. 148], – писав Тарас Шевченко у своєму «Щоденнику» від 26.06.1857 р. Навіть після довгих років заслання він не втратив свого таланту й творчої наснаги, з-під його пензля, олівця і різця вийшли: декілька автопортретів, портрети П. Клода, В. Кочубея, М. Лазаревського, М. Максимовича, М. Максимович, А. Олріджа, Ф. Толстого, М. Щепкіна та ін.

Великою радістю і водночас сумом стала чергова поїздка митця в Україну. Бо він, будучи українцем і усвідомлюючи себе українцем, відчував гострий біль за весь свій народ, за свою родину, яка залишалася в кріпачстві. Проте художник, тамуючи душевний біль, мандрував Україною, зображуючи її міста та села, писав пейзажі («Біля Канева», «В Черкасах», «В Корсуні», ін.), виконав низку портретів визначних діячів (Михайла Максимовича, братів Лазаревських). Ці художні твори Тараса Шевченка з українськими сюжетами і портретами українських діячів стверджували існування українців, а також естетичну цінність їхнього мистецтва. Вони поставали засобом збереження й утвердження того специфічного й неповторного, що притаманне лише українському народові.

Не зважаючи на політичні погляди митця, але враховуючи його професіоналізм і талант, Рада академії мистецтв присвоїла Тарасу Шевченку звання академіка з гравірування (2 вересня 1860 р.), недаремно «...історію модерної російської гравюри починають від Шевченка» [1, с. 20]. Цього ж року, шануючи Кобзаря і як талановитого художника, і як поета, і як людину, скульптор Михайло Мікешин, який знав митця особисто, здійснив першу спробу увічнити його пам'ять. Він у проекті пам'ятника «Тисячоліття Росії» намагався розмістити барельєф Тараса Шевченка разом із зображеннями таких відомих російських митців як Карл Брюллов, Михайло Глінка, Олександр Пушкін. Однак імператор Росії Олександр II категорично заперечив постать Шевченка у майбутньому пам'ятнику [4, с. 49]. Оскільки Тарас Шевченко став символом волі, символом боротьби за свободу й національну незалежність, то не дивно, що й у подальшому створення пам'ятників на його честь ставало предметом запеклих суперечок і боротьби.

10 березня 1861 р. великого художника і поета не стало. «Шевченко не мислив свого буття поза болями, боріннями й змаганнями нації; його творчість заклала нам оновлену ідеологію українськості, суттю якої стало завоювати свій культурологічний етнопростір» [3, с. 1]. Велику повагу й пошану Тарасу Шевченку віддали ще за його життя художники – Михайло Башилов, Яків де Бальмен, Лев Жемчужников, Михайло Мікешин, Василь Штернберг, а після смерті – Іван Іжакевич, Фотій Красицький, Порфирій Мартинович, Микола Пимоненко, Опанас Сластьон, Іван Соколов, Костянтин Трутовський, в наші дні – Феодосій Гуменюк, Опанас Заливаха, Іван Марчук, Валерій Франчук та ін. відомі

майстри образотворчого мистецтва, які пропонують глядачам осмислювати феномен Шевченка від іконічного образу до живого й багатогранного.

Отже, твори образотворчого мистецтва Тараса Шевченка закликали до національного та соціального визволення. Провідною тематикою у творчості митця стали історичні сюжети та побутові сцени з життя українців, зображення краєвидів України. Живописні й графічні твори Шевченка, як і його поетичні твори, стверджували національну і культурну самобутність українства, окремішність розвитку історичного шляху України. Це слугувало розвитку національної самосвідомості українців, формуванню патріотизму та поваги до власних культурно-історичних надбань, що сприяло національному відродженню українства.

Світлана Дахно

Маловідома сторінка малярської спадщини Тараса Шевченка (на прикладі малюнку «Стінка»)

Стаття присвячена дослідженню гіпотези краєзнавця А. Коваленка про можливе зображення на малюнку Т. Г. Шевченка «Стінка» із дорожнього альбому 1845 року урочища, яке знаходиться на території Смілянщини.

The article is devoted to the research of A. Kovalenko's hypothesis about a possible depicting on the picture of T. Shevchenko «The Wall» from the travelling album (1845) a natural boundary which is on the territory of Smila.

Етнографічна реальність України Шевченкової доби є органічним тлом і водночас визначальним чинником творчої спадщини поета, художника. Не випадково тема впливу української етнокультурної традиції на творчість Т. Шевченка має вже чималу історію. Поетична, прозова, образотворча та епістолярна спадщина Т. Шевченка розкриває його різнобічні етнографічні інтереси. Водночас вона є джерелом для висвітлення сутності української фольклорно-етнографічної традиції.

Перші цілеспрямовані зацікавлення Т. Шевченком українською етнокультурою пов'язані з його задумом видання «Живописної України». У листах початку 40-х років Шевченко не раз писав, що мріє побувати в Україні. В 1843 р. його бажання здійснилося: поет виїхав із Петербурга і на кінець травня був уже на Батьківщині. Під час перебування в Києві він виконав чимало малюнків.

В Україні Т. Шевченко розпочинає роботу над альбомом офортів «Живописна Україна». Тарас Шевченко планує видати серію офортів про історичне минуле, народний побут, звичаї і фольклор, природу й історичні пам'ятки України. Подорожуючи, він робить чимало ескізів для альбому, продовжує роботу над ним протягом усього 1844 р. З цього приводу Т. Шевченко в листі до М. Цертелєва писав «Якби мені бог допоміг докінчить те, що я тепер зачав, то тоді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене мізерного» [11, с. 95].

Шевченко сам працює над виготовленням гравюр, освоюючи складну техніку. Він планує видавати по 12 естампів щороку, але через матеріальну скруту цей

1. Антонович Д. Шевченко-маляр // Тарас Шевченко. Твори. – Том XI. – Чикаго: Ви-во Миколи Денисюка, 1963. – 352 с., іл. 2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2008. – 718 с. 3. Маричевський М. Шевченко і ми / М. Маричевський // Образотворче мистецтво. – 2004. – № 1. 4. Мокроусова О. Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві / О. Мокроусова // Пам'ятки України. Історія та культура. – 2012. – № 7. – С. 48–77. 5. Овсійчук В. Класицизм і романтизм в українському мистецтві / В. А. Овсійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 444 с., іл. 6. Полевой Николай. Історія князя Італійського, графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса російських військ. – Санкт-Петербург: Journal de St-Petersburg, 1843. – 351 с. 7. Шевченко Т. «Стоїть в селі Суботіві...» // Кобзар. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. – 607 с. 8. Шевченко Т. Г. Про мистецтво. Збірник / Т. Г. Шевченко. – К.: Мистецтво, 1984. – 256 с.

грандіозний задум реалізувати не вдалося. Замість того було видано лише один альбом, куди ввійшло 6 офортів: «Видубицький монастир» «Судня рада», «Дари в Чигирині», «Казка», «Старости», «У Києві». Митець хотів дати якнайповніший образ всього того, що українців вирізняло серед інших народів. Він прагнув не лише пропагувати культ славетного минулого України, а й збуджувати зацікавленість й любов до всього національного українського. Результатом такої роботи є альбом «Живописна Україна», який став однією з перлин української національної графіки.

У березні 1845 р. Тарас Шевченко, закінчивши курс у Петербурзькій Академії мистецтв, був удостоєний Радою академії звання «некласного художника». 25 березня Тарас Григорович на своє прохання отримує відрядження в Україну «для художніх занять».

Т. Шевченко знову їде в Україну і робить ескізи до другого випуску «Живописної України». Він багато подорожує (Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Волинь, Поділля), виконує доручення Київської археографічної комісії, записує народні пісні, малює архітектурні й історичні пам'ятки, портрети й краєвиди для «Живописної України». У спеціально призначеному для цієї подорожі дорожньому альбомі Шевченко створює олівцеві начерки, етюди, акварельні пейзажі.

Дорожній альбом 1845 р. містить важливу інформацію про подорожі Шевченка Правобережжям. Якщо відкинути виконані олівцем ескізи та начерки й зосередитись на малюнках, зроблених фарбами, робота над якими передбачала відносно тривалі зупинки на маршруті, то можна помітити, що малюнки